

Р.Н. Шойбеков*

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРҒАН АТАУЛАР

Аннотация. Мақалада жаңғырған атаулар жаңа ұғымдарды білдірумен бірге бұрыннан қолданылып келе жатқан заттар мен құбылыстарды нақтырақ, дәлірек етіп қайта атауға байланысты қолданылатыны жөнінде сөз болады. Зерттеу барысында олардың бірсыпырасына жаңа мән-мағына үстелгендігі байқалды. Жаңғырған атаулар дегеніміз сөздік қорымызда болғанмен, бір кездерде сирек айтылатын болып, қолданыстан шыға бастаған, мағынасы күңгірттенген яки ұмытылған, бірақ қазіргі кезеңде ұлтымыздың қайта жаңғаруына орай қайта қолданылып жүрген, жаңа мән-мағына ала бастаған сөздер мен сөз тіркестері. Жаңғырған атаулардың бір тобы «Мәдени мұра» атты бағдарлама аясында 2006-2013 жылдар аралығында шыққан он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған. Алайда, түсіндірме сөздіктерде тілдегі барлық сөзді түгел қамту мүмкін бола бермейді, сондықтан ол ауық-ауық толықтырылып отырады. Өзіміз өмір сүріп отырған әлемді адам-қоғам-табиғат деп топтастырсақ, бұлардың әрқайсысы-ақ қазіргі күнде жаңғырып жатқан атауларда көрініс тауып отыр және олар аз емес. Мәселен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты, діни ғұрыпқа қатысты шаруашылыққа байланысты, қолөнерге байланысты, халық емішілігіне байланысты және т.б. қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Жаңғырған атаулар тұңғыш рет қолға алынып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» пайдаланылады; сондай-ақ алдағы уақытта қолға алынатын көптомдық түсіндірме және қазақ тілінің лингвомәдени сөздіктеріне қажетті лексикографиялық материал болып табылады.

Тірек сөздер: жаңғырған атаулар, жаңа қолданыстар, этномәдени семантика, жаһандану, рухани жаңғыру.

Р.Н. Шойбеков*

Центральный Государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

МОДЕРНИЗИРОВАННЫЕ НАЗВАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается употребление новых названий в связи с переименованием существующих предметов и явлений более точным образом. В ходе исследования было замечено, что к ряду из них добавились новые значения. Модернизированные имена - это слова и выражения, которые, хотя и находились в нашем словарном запасе, когда-то редко произносились и выходили из употребления, затемнялись в значении или забылись, но в настоящее время вновь употребляются в связи с возрождением нации, приобретают новый смысл. Группа модернизированных наименований содержится в пятнадцатитомном словаре казахского литературного языка, изданном в период с 2006 по 2013 годы в рамках программы «Мәдени мұра». Однако в толковых словарях невозможно охватить все слово в языке, поэтому оно периодически дополняется. Когда мы объединяем мир, в котором мы живем, как человек-общество-природа, каждый из них находит свое отражение в ныне возрождающихся

названиях, и их немало. Например, имена, которые вновь употребляются или не знакомы широкой публике, связанные с обычаями, традициями, религиозными обрядами, ремеслами, народными целителями и т.д. – это языковая сокровищница, которая возрождает наш духовный мир. Модернизированные названия впервые будут использованы для начинающегося «Национального корпуса казахского языка»; является также многотомным толкованием и лексикографическим материалом, необходимым для лингвокультурных словарей казахского языка.

Ключевые слова: возрожденные имена, новые употребления, этнокультурная семантика, глобализация, духовное обновление.

R.N. Shoibekov*

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

MODERNIZED NAMES IN THE KAZAKH LEXICON

Abstract. The article discusses the use of new names in connection with the renaming of existing objects and phenomena in a more accurate way. During the study, it was noticed that new values were added to a number of them. Modernized names are words and expressions that, although they were in our vocabulary, were once rarely spoken and out of use, obscured in meaning or forgotten, but are now being used again in connection with the revival of the nation, acquiring a new meaning. A group of modernized names is contained in the fifteen-volume «dictionary of the Kazakh literary language», published in the period from 2006 to 2013 as part of the «Madeni mura» program. However, it is impossible to cover the entire word in the language in explanatory dictionaries, so it is periodically supplemented. When we unite the world, in which we live as a person-society-nature, each of them is reflected in the now resurgent names, and there are many of them. For example, names that are newly used or not familiar to the general public, associated with customs, traditions, religious rites, crafts, folk healers, etc. is a language treasure that revives our spiritual world. The modernized names will be used for the first time for the beginning of the «National Corpus of the Kazakh Language»; is also a multi-volume interpretation and lexicographic material necessary for linguocultural dictionaries of the Kazakh language.

Keywords: revived names, new uses, ethnocultural semantics, globalization, spiritual renewal.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан бері күні бүгінге дейін қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде бұрынғы уақытта *жұрт жаңғыртты* (өріс, қоныс ауыстырды), *сүйек жаңғыртты* (қайтадан жекжат болды), *төсек жаңғыртты* (қандай да бір себеппен екінші рет үйленген адам туралы) тәрізді сөз тіркестерінің «жаңғыру» ұғымымен байланысты қолданыстың аясы кеңейіп, төмендегідей жаңа қолданыстар пайда болды: *рухани жаңғыру*, *тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғырту*, *жаңа тұрпатты жаңғырту*, *тарихи сананы жаңғырту*, *толыққанды жаңғырту*, *жаңғырту жолы*, *ұлттық жаңғыру*, *жаңғыру ұғымы*, *аумақтық жаңғыру*, *заманға сай жаңғыру*, *түбегейлі жаңғыру*, *жаңа жағдайда жаңғыру*, *музыкалық дәстүрлі жаңғырту*, *саяси жаңғыру*, *жаңғырған ел*, *жаңғырту ісі*, *жаңғырған қоғам*, *жаңғырған атаулар*, *жаңғыру үлгілері*, *экономикалық жаңғыру*, *жаңғырудың алғышарттары*, *қайта жаңғыру*, *жаңғыртылмалы несие* және т.б.

Бұлар қазіргі ақпараттық технологиялар тасқыны мен жаһандану дәуіріндегі тарихи-әлеуметтік өзгерістерді жан-жақты бейнелейтін «өзгеріс», «жандану», «қайта қалпына келтіру», «қайта тірілту», «жаңаша сипат беру», «толығу», «түлеу», «үйлесімді дамыту»,

«жаңару», «жақсару», «құлпырту», «қайта қолдану» сияқты сан алуан мағыналарды білдіреді. Осыған байланысты тіл білімінде *жаңа атаулар, жаңа қолданыстар, жаңғырған атаулар, қайта жаңғырған атаулар* тәрізді сөз-терминдер қолданылып келеді. Бұлардың ұғымы, мағынасы жақын болғанымен, өзіндік айырмашылықтары да бар.

Академик Р.Сыздық «тілдің бүгінгі лексикалық қазынасындағы көне, ескі, жаңа деп танытуға болатындарын табу, талдау, таныту» маңызды деп көрсетті. Бұл тұжырым айрықша мәнге ие. Өйткені қазақ әдеби лексикасының қазіргі дамуы мен жетілуі сипаттарында байқалатын жайттың бірі – көне сөз деп аталып келген бір лексикалық бірліктердің қоғам дамуындағы өзгерістерге сәйкес прагматикасының артуы, актуалдануы. Айталық, *ауызашар, неке қию, саудагер, намазхана, сүндеттой, шапан жабу* тәріздес мағынасы жағынан «бірі таныс, бірі бейтаныс» діни, этнографиялық мазмұндағы тілдік бірліктердің, мәдениет пен қолөнерге қатысты атаулардың қолданысы артты, олар ұлттық болмысты тіл арқылы таныта түсті. Осындай тілдік бірліктерді жаңғырған атаулар деп бағалауға болады және олардың жаңа сөздер ұғымына қатысы бар. Қазіргі қазақ тілінде *жаңғырған атаулар* бүгінгі ақпараттық технологиялар тасқыны мен жаһандану дәуіріндегі тарихи-элеуметтік өзгерістерді жан-жақты бейнелейтін «өзгеріс», «жандану», «қайта қолдану», «қайта қалпына келтіру», «қайта тірілту», «жаңаша сипат беру», «толығу», «түлеу», «үйлесімді дамыту», «жаңару», «жақсару», «құлпырту» сияқты сан алуан мағыналарды білдіреді.

Материал және әдістер

Жоғарыдағыларды жинақтай айтқанда *жаңғырған атаулар* дегеніміз сөздік қорымызда болғанмен бір кездерде сирек айтылатын болып, қолданыстан шыға бастаған, мағынасы күнгірттенген яғни ұмытылған, бірақ қазіргі кезде ұлтымыздың жаңғыруына байланысты қайта қолданылып жүрген жаңа мән-мағына ала бастаған сөздер мен сөз тіркестері. Оларды кейде *жаңа сөздер* деп қолдану шартты, өйткені бұрын естімеген немесе бір жерден оқымаған адамның ондай сөздерді бұрын болмаған, тек соңғы кезеңде пайда болған сөз екен деп қабылдауымен байланысты.

Жаңғырған атаулардың тағы бір тобы 2003 жылғы сәуір айында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауына орай жасалған Республика Үкіметінің «Мәдени мұра» атты бағдарлама аясында 2006-2013 жылдар аралығында он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған. Алайда, қандай түсіндірме сөздік болса да, онда тілдегі барлық сөзді түгел қамту мүмкін бола бермейді. Он бес томдық түсіндірме сөздіктен ширек ғасырдай бұрын жасалған 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» байланысты зерттеуші әрі осы сөздік авторларының бірі Б.Қайымованың: «Осы уақытқа дейін тілдің сөз байлығын толық қамтыған бірде-бір сөздік ешбір елде болмаған тарихтан белгілі. Арнайы зерттеген ғалымдар оған нақты дәлелдер арқылы көз жеткізіп отыр. Сондықтан қазақ тілі топырағында алғаш тәжірбие саналатын бұл сөздік ондай кемшіліктен құр емес. Қазір байқап отырғанымыздай, көптеген сөздер сөздікке енбей қалып қойған...», - деген пікірі жоғарыдағы пікірімізді нақтылай түседі (Қайымова, 1983: 7).

Өзіміз өмір сүріп отырған әлемді *адам-қоғам-табиғат* деп топтастырсақ, бұлардың әрқайсысы да жаңғырып жатқан атауларда көрініс тауып отыр. Мәселен, «табиғат» деген ұғымға кіретін өсімдіктерді алып қаралық. Қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын зерттеуші Б.Қалиевтің және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде молынан қамтылған. Аталып отырған зерттеушінің 40 жылдан астам уақытын жұмсап жинаған материалы жеке сөздік болып та шықты. Солай болғанмен, тәуелсіздік жылдарында баспасөз беттерінде жарияланып келе жатқан өсімдік атаулары аз емес... Бұны тіліміздің байлығының көрінісі деп бағалауымыз керек.

Халық емшісі Сейітқамза Қалиев «Ана тілі» газетінің бетіне жарияланған «Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білесіз бе?» деген мақаласында былай деп жазады: «Он

томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бар болғаны 768 ғана өсімдік атауы бар. Соның өзі кейбіреуі жаңсақ жазылып, атаудың толық мағынасын бере алмайды. Демек, қазақ жерінің көптеген өсімдік түрлері басқа ұлттардың, әсіресе, орыстардың атауымен тұрғаны намысымызға сын деп ойлаймын. Аталған түсіндірме сөздікте 67 мың сөз тіркелген екен. Оған басқа жақтан іздемей-ақ, өзімізде өсетін өсімдіктердің атауын қоссақ, сөз қорымыз қанатын жайып, қомдана түсер еді. «Ертеректе Тарбағатай өңірінде өмір сүрген Оспан Бабалықов деген ақсақал өсімдіктің он мыңнан астам түрінің атын атап, түрін түстеп беруші еді», – деп еске алып отыратын күні кеше ғана көз жұмған ғұлама қария Жағда Бабалықов.

Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулары түсіндірме сөз қорымызда жоқ болуы немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп» деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық дегеннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі, – дей келіп, *қазантолды*, *күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бұршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны денеңізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», – дейді (Қалиев, 2010: 5).

Әдебиетке шолу

Жаңғырған атауларға байланысты «Қазақ лексикасындағы жаңғырған қолданыстар» атты кітапқа жазған алғысөзінде Р.Сыздықова былай деп жазады: «Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туып жатады... Қысқасы, бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио, телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезіледі», – дей келіп, олардың пайда болуы мен атқаратын қызметі туралы: «Бұл жаңа элементтер қайдан, қалай жасалады? Бұл жердегі «жаңа» деген анықтауыш-атрибут шартты. Әдетте жаңа сөз дегеніміз – тілде бар сөздердің (түбірлердің) жұрнақ, жалғау, бір-бірімен қосақталу (бірігу, кірігу, жұптасу), қысқарып барып бірігу (аббревиатура) мағына ауыстыру сияқты амалдардың бірі арқылы құбылған түрлері. Біз теріп, тіркеп отырған «жаңа сөздер» де бұрынғының «жаңғырықтары» емес. Бірақ олар естіліп барып, өшіп кететін дыбыс жаңғырықтары емес, материалдық дүниелер – тіл единицалары, яғни белгілі бір ұғымды білдіретін дербес сөздер (жаңа тіркестер), сөздік қазынаны молайтатын, тілдің ілгері даму процесін көрсететін бағалы дүниеліктер», – деп жазады (1985: 3-7).

Нәтижелер және талқылау

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (5-том, 340 б.) *ерен* деген бұта атауына «денесінен от алғыш эфир майын бөліп шығаратын бұта» деген түсінік берледі. Ал Қозыбай Құрманның аталуы осыған жақын *ерен* деп аталатын ағаш туралы «Шарын шатқалы» деген мақаласында *ереннің* сирек кездесетін, тек Американың Невада штатындағы

«Гранды» шатқалында және осы біздің Шарында (Алматыдан 200 км жерде) өсетін темірдей қатты ағаш екенін айтады.

Автордың өз сөзімен айтқанда: «Тоғай демекші мұнда тамырын тарихтың қатпар-қатпарына сүңгітіп-сүңгітіп алып, жаһандық мұз дәуіріндегі сұрапылда да сұламай өткен ежелгі соғдылық *ерен* ағашы бар. Сұламақ түгілі шатқалдың түкпіріндегі әлі шарапаттана жайқалып тұр. Арасында діңіне жеті адамның қол ұстасқан құшағы әрең жететін алыптары да ұшырасады. Осындайда бір айта кетерлік жайт, бұл ағаш ел аузында «шаған», «шетен», «шеген», тіпті «шынар» деп те аталып кеткен. Ал бұл туралы көрнекті журналист Жанболат Аупбаев: «Онда (Шарын шатқалында) темір сияқты өте қатты, ыстық температураға шыдамды ағаш өседі. Оны биолог-ғалымдар Шарындағы шетен (ясень) тоғайы деп жүр. Біздіңше, бұл дұрыс емес, қате атау. Себебі *шетен ағаштардың ішіндегі ең жасығы*. Оның әлсіздігі сондай, егер қазық жасап жерге қақсаңыз, жартысынан морт кететін, ол соққы тиген сайын бой-бой болып сөгіліп, шытынап кетеді. Бала күнімізде Сарытоғайдан әкелген жоғарыдағы темір ағашты аталарымыз бен әкелеріміз: «Бұл – ерен ағашы. Оны өзен көпірінің астындағы тіреуішке қойсақ шірімейді, үйдің төбесін жабарда белағашқа пайдалансаң сынбайды», – деп отыратын», – деп айтып, былайғы жұртқа бірнеше рет ескертпе жасаған» (Құрман, 2016: 12).

Қазіргі қоғамдық-әлеуметтік салада, шаруашылықта, салт-дәстүрімізде, діни ғұрыптарда, қолөнерінде қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Олардың бәрін бірдей көпшілік біле бермейді. Мысалы: *тобар* – көктемде мал түлегенде тарақпен тарап алатын, одан балалар доп жас жасайтын сиырдың жүні. *Тегелдірік* – атқа мінген адамның етігі, балағына аттың тері жұғып былғанбасын деп тоқымға бекітілетін былғары ер жабдығы (Қыдырбекұлы, 1991: 3). *Айілгек* – әйелдердің камзол, шапан тәрізді үй киімдері мен сырт киімдеріне тағатын мүйізден әшекейленіп жасалған, ай орағына ұқсас, көлемі баланың саусағындай сүйектен жасалған түйме түрі. *Арқан тарту* – этн. Арқан жасауға арналған тіндерді ширатып, арқан дайындау тәсілі. *Сұламажелі қолөнер*. Ағын суды бейнелейтін ою-өрнек сабағының қайталанып отыруы. *Баспатігіс қолөнер*. Тігістің бір түрі. Бұл тігіс көбінесе өңіржиектің астына астар салып баспалап тіккенде қолданылады. Сонымен қатар әжелер жаулықтарының немесе кимешектерінің жағын, өңірін қиғаштап кестелегенде баспатігіс әдісімен тігеді. *Құрымдау қолөнер*. Теріні арнайы ыс күйе салып қайнатып дайындарын суға батырып қара түске бояу. *Шапжип* этн. Түйеге артылған жүктің орнықты тұруы үшін шаптан тартыпбайланатын жіп. *Ақтық қою* этн. Қазақтың дәстүрлі өлік жөнелту, аза тұту салтында орын алатын рәсім – мата түрінде үлестірілетін рәсім. *Өрнекжелі қолөнер*. Жеке бір өрнек түрінің айқасып немесе кезектесе түсуінен жасалған жасалған желі. *Шырлық* – егістіктен алынған өнімнің күнкөріс үшін қалдырылатын ең қажетті мөлшері (минимум) (Энциклопедия; 2017: 723). *Жүкбұзар / жүкшешер этн*. Жасаудың жүгін шешкен адамға ұзатылған қыз төркіні жағынан берілетін кәделі сый. *Дәужыр* – баптауды онша көп қажет етпейтін күрішке арналған танап, жер. *Күмбей* – күріштің әбден пісіп жетілген кезі. *Талдырғы* – арықтың бойымен қатты келе жатқан суды шөп-шаламмен бөгеу (Бектұров, 1984: 13). *Садақа* – «тек ақша беру, мал шашу емес, қайырымды іс қылу. Айталық, бір қария көшенің келесі бетіне өте алмай жатса немесе іздеген көшесінің атын ұмытып қалған болса, тағы да басқа жағдайларда қол ұшын беру, демеп жіберу, дұрыс жолға салу – нағыз садақа. Исламда садақа бергеннен әрі қайырымды іс қылғаннан пенденің күнәсі кемиді дейді» (Бегманов, 2010: 330). *Келепжип қолөнер*. *Бояуға арнап әр жерінен буылған жип шумағы, келептелген жип*. *Тілашар этн*. Мектеп табалдырығын аттаған балаларға арнап өткізілетін кішігірім той. *Уықбау этн*. Көшкенде уықты жинап, буып байлауға қолданылатын бау. *Төстұғыр қолөнер*. Төсті орнататын дөңгелек ағаш. Жоғарыда төстердің барлығы да қайың, қарағаш, емен сияқты қатты ағаштардан көлденең кесіліп алынған дөңбекке бекітіледі. Оны *төстұғыр* немесе мықан деп атайды. *Тұлым этн*. Қыз баланың кішкентай кезінде екі шекесіне өсіріп қойған шаш, тұлымшақ. *Науысқы қолөнер*. Темірдің тот басқан жерін ысқылап тазартатын құрал. *Құйысқандық малшар*. Өгіздің жүгі

мойнына жылжып кетпеу үшін оның санынан айналдырып тартып байлайтын жіп. *Бұршік таға малшар*. Жер басар алдыңғы жағында үш-төрт жерден шығыңқы етіп келтірген шошақтары бар таға түрі. *Жамбаскүіз этн*. Үйші шебердің киізден төртбұрышты етіп жасалған жабдығы. *Етқошан тамақ*. Қой құйрығы мен бұрыш, қамыр және т.б. салынған қарынды пешке қойып пісіретін тамақ. *Жасаусырмақ этн*. Ұзатылатын қыз жасауына арнап жасалған сырмақ түрлері. *Жүгіну қолөнер*. Арқан тіндерін ширатып тартып жатқанда босатып алған тінде түйін, буылтық пайда болу, арқан тінінің түйінделуі. *Кемпіржиек қолөнер*. Жиекжіпті белінен бастырып тігуден пайда болатын жиек түрі. *Қорып қалу қолөнер*. Оттықтағы көмірдің түйін-түйін болып қалуы.

Сары жаулық – ертеректе қаралы әйел тағатын орамал. «Сары жаулық – құн төлеуде символдық және ғұрыптық бұйым ретінде жүрді. Күйеуі кісі қолынан өліп, жесір қалған әйелге күйеуін өлтірген адамның туыстары сары түсті жаулық беріп жіберу арқылы құн төлейтіндігін білдірген екен. Марқұмның әйелі бір жыл бойы осы сары жаулықты тартып жүруі қажет болған. Яғни, қаралы әйел екенін, кісі қолынан өлген күйеуінің құны төленетінін білдірген жосын болып саналады» (Әлімбаев, 2017: 708).

Сары сөзінің бір мағынасы қайғы-мұңға байланысты екендігі белгілі. Жырларда кездесетін *сары бауыр ат* тіркесі де осыған байланысты қалыптасқан:

«Мінгенде атың сары бауыр,

Шақырайын бір дәуір.

Шақырғанда келмесен,

Үстіңнен басар құм ауыр – дегендегі *сары бауыр ат* жай ұйқас үшін алынбаған, сол адамның асына сойылған тұл аты болуы керек. Ежелгі наным-сенім бойынша өлген адамның атын сойып, бірге жерлейтіні оны ол дүниеде де мініп жүрсін деген түсініктен туған. Ал, ол өленде, осы түсінік бейнелі көрініс тапқан», - дейді зерттеуші (Ісләмжанұлы, 2007: 288).

Ауылдың үлкен кісілері мен ер-азаматтары жоқ кезде жұмыстан қолдары босаған әйелдердің бір үйге жиналып шай ішіп, әңгімелесуі, сырласуына мүмкіндік беретін басқосу *абысыншай* деп аталған. Бұндай салт-дәстүрдің қазіргі тұрмыста қайта қолданылып жүргенін атап өткеніміз жөн. Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?..

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулар түсіндірме сөз қорымызда жоқ болды немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп»деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық деннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі», - дей келіп, *қазантолды*, *күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бұршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны денеңізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», – дейді (Қалиев, 2010: 5).

Мерзімді басылымдардан басқа жаңғырған атауларды Ж.Бабалықұлының малға, саятшылыққа байланысты еңбектерінен, Ә.Ысқақұлының сырмаққа, С.Кенжеахметұлының салт-дәстүрге, Д.Шоқпарұлының қолөнерге, Б.Қалиұлының өсімдіктерге, сондай-ақ біраз зерттеушілердің дінтануға байланысты кітаптарынан, әр кезде шығып жатқан ғылыми-танымдық жинақтардан кездестіруге болады.

Әсіресе академик Ә. Қайдардың 3 томдық этнолингвистикалық сөздігін, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (құрастырған С. Әжіғали) 2 томдық мақалалар жинағы мен Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде Нұрсан Әлімбаевтың ғылыми жобасымен, жетекшілігімен дайындалып, екінші рет жарияланған 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия» атты еңбектердің орны ерекше.

Аталмыш энциклопедияның өзіндік ерекшелігі мен орны туралы былай деп атап көрсетеді.

«Авторлар жойылуға айналған немесе мағынасы солғындаған, тіпті мүлдем сөнген, көптеген этномәдени категорияларды, ұғымдар мен атауларды ғылыми айналымға енгізіп отыр. Мұндай орны толмас өкінішті жайттың бірден-бір себебі – бодандыққа түскен халықтың экономикалық қана емес, рухани және тіл жағынан да бодан болады екен. Ана тілі мен ұлтының рухына мәдениетіне немқұрайлы қарамайтын кім де болса, пұшайман етер сұмдық кеп – осындай рух пен тіл бодандығынан арылу «аяқ-қолыңды бос қойса да» қиынның қиыны екен. Әсіресе қазіргі жаһандану жағдайында...

Ғалымдардың міндеті – ана тіліміздің табиғи-тарихи қолданыстық кеңістігін қалпына келтіру арқылы оның әлеуметтік-рухани қауқарын қамтамасыз етуге қал-қадері жеткенше атсалысу. Әйтпесе, ана тілімізді «өлтіріп» алуымыз әбден кәдік. Өйткені тіл де күтіп-баптауды қажет ететін өзінше тірі организм ғой. Данышпан Ахмет Байтұрсынұлы «сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген ой-тұжырымы аталмыш жайттың сұмдық салдарын айғақтап тұрған жоқ па? Авторлардың энциклопедияны жасақтау барысындағы сан-салалы ізденістері қазақ тілінің қазақтың және басқа жұрттардың талай зиялылары атаған шексіз байлығын, һәм ерекше қолданыстық икемділігін тағы да дәлелдегендей» (Энциклопедия, 2017: 11).

Бұл энциклопедиядан он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» еңбеген сөздер мен сөз тіркестерін көптеп кездестіруге болады. Мәселен Б.Сарыбаев, Т.Әсемқұлов, Ө.Жәнібеков, С.Медеубекұлы, Д.Шоқпарұлы, Б.Орынбеков, Ж.Нәжімеденов, Н.Мұқатайұлы, З.С.Жәкішева және т.б. зерттеушілердің еңбектерін жинақтай отырып жазылған «Домбыра» атты мақалада домбыраның құрылысына байланысты *қауыншақ, тұғылда, ернеулік, мойынбет, алқымдық*, ал пернелеріне байланысты *бас перне, оғыз перне, ұры перне, тылсым перне, қосақ перне, еңірелі перне, тірек перне, жетім перне, жуас перне, азат перне, бел перне, көсем перне, мұңлық перне, таса перне, даңғыл перне, асу перне, шешен перне, еңіс перне, етек перне, үйсіз перне, төс перне, шағыршақ перне, алқым перне, құсар перне, шықшыт перне, тамақ перне, оймауыт перне* және т.б. 40-тан астам атаулары келтіріліп, олардың тілдік мағынасы мен мәдени семантикасы ашылған (Энциклопедия, 2017: 75).

Энциклопедиядан қазіргі көпшілікке беймәлім *тектұрмас, атөткел, қанды қақпан, тұздық ашу, бестеше, қоздату, көкқасқа, қостаушы, шабысты жүріс, атсырау ережесі, белбасар* және т.б. тоғызқұмалақ ойынына байланысты бір топ атаулар қамтылғанын ұшырастыруға болады. Бұндай сөздер оқырманның таным көкжиегін кеңейте түсері сөзсіз.

Қорытынды

Жаңғырған атаулардың ұлттық тәрбие беруде маңызы зор. Өйткені жаңғырған атаулар танымдық қызметі, дамытушылық қызметі, әлеуметтендіру қызметі, коммуникативтік қызметі, ақпараттық қызметі, бірегейлендіру қызметі, сабақтастық қызметі тәрізді атқарушылық қызметтері арқылы адамның «рухани өмірін қалыптастыру механизмі болып табылады» (Сәрсенбекова, 2010: 95).

Жаңғырған атауларды жинау, зерттеу, оларды жүйеге келтіріп лексикографиялау бүгінгі күнде өзекті болып отыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бағдарламалық мақалалары мен Қазақстан Республикасының Президенті Қасымжомарт Тоқаевтың заман

рухына сәйкес интеллектуалды ұлт, ұлтымыздың жаңа сапасын қалыптастыру, кемел ұлт жөніндегі пайымдаулары мен ой-тұжырымдары қоғамдық-гуманитарлық ғылыми ойға ерекше қозғау салды. Осыған байланысты тіл ғылымының алдында заман рухына сәйкес тілдік құндылықтарды сақтау, тілдегі құндылықтарды жаңғырту, тілдегі құндылықтарды бейімдеу, тілдегі құндылықтарды қайта түлету және т.б. аса маңызды міндеттер туындады. Бұндай міндеттерді жолға қойып, шешу жолдарының бірі лексикографиялаумен байланысты.

Ұлттық тіліміздің сөз байлығы лексикографияланып, көптомдық «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі», біртөмдік «Қазақ сөздігі» жарық көрді. Бұларды ғылыми-мәдени жұртшылық оны тіл білімінің зор жетістігі деп бағалап, әсіресе ондағы этномәдени семантиканың берілуін аталмыш сөздіктердің жаңалығы деп айрықша атап көрсетті.

Алайда біріншіден, халық тілі қайнауында лексика-фразеологиялық бірліктердің әлі де болса сөздіктерде қамтылмай жатқаны, екіншіден лексика-фразеологиялық бірліктерде әлі де болса этномәдени семантикаға тән компоненттерді аша түсу керектігі айқын байқалады. Осы аталған мақсат-міндеттерге байланысты:

- қолөнер, салт-дәстүрлер, табиғат объектілері, діни лексика, қоғамдық қатынастар саласындағы атаулар жинақталды;

- жинақталған лексика-фразеологиялық бірліктер тезаурус формасында лексикографияланып, электронды нұсқасы жасалды.

Зерттеу тақырыбының нәтижесінде алынған өнімдер тұңғыш рет қолға алынып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» пайдаланылады; сондай-ақ алдағы уақытта қолға алынатын «Үлкен біртөмдік қазақ сөздігіне», көптомдық түсіндірме сөздікке, екі тілді аударма сөздіктерге, лингвомәдени сөздікке қажетті лексикографиялық материал болып табылады.

Әдебиеттер

- Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар (1985). – Алматы: Ғылым, 1985. – 68 б.
- Қайымова Б. (1983) Қазақ тілінің қазынасы // Қазақ әдебиеті, 1983, 25 ноябрь. – 7 б.
- Қалиев С. (2010) Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білеміз бе? // Ана тілі, 2010, №14. – 5 б.
- Құрман Қ. (2016) Шарын шатқалы // Ана тілі. 2016, №45. – 12 бет.
- Қыдырбекұлы Б. (1991) Түгел сөздің түбі бір // Социалистік Қазақстан. 1991, 11 сәуір. – 3 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылды. Алматы: ЖШС РПБК: Дәуір, 2017. – 840 б.
- Бектұров Ш. (1984) Мәдени дақылдарға байланысты кәсіби сөздер // Білім және еңбек, 1984, №12. – 13 б.
- Бегманов Қ. (2010) Этнографпен әңгіме. Алматы: Дәстүр. – 2010. – 500 б.
- Әлімбаев Н., Қатран Д. (2017) Сары жаулық // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. – Алматы: ЖШС РПБК: Дәуір. – 2017. – 840 б.
- Ісләмжанұлы К. (2007) Қазақтың отбасы фольклоры. Монография. – Алматы: Арыс. – 2007. – 332 б.
- Қыдырәлин У. (2005) Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктер // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: Арыс. – 2005. – 150-174-бб.
- Әжіғали С., Оразбек Е. (2005) Қазақстанның дінге сенгіштігі // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. – Алматы: Арыс. – 2005. – 37-70-бб

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір. – 2017.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір. – 2017.

Сәрсенбекова Г. (2010) Мәдениеттану: мәдениет аксиологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2010.

References

Qazaq leksikasyndagy zhana koldanystar (1985). – Almaty: Gylym, 1985. – 68 b. [New uses in the Kazakh lexicon. - Almaty: Science, 1985. - 68 p.] (in Kazakh)

Kajymova B. (1983) Qazaq tilinin qazynasy // Qazaq adebieti, 1983, 25 nojabr'. – 7 b. [Kayimova B. Treasures of the Kazakh language // Kazakh literature, 1983, November 25. - 7 p.] (in Kazakh)

Kaliev S. (2010) Oz tilimizdegi osimdik ataularyn bilemiz be? // Ana tili, 2010, №14. – 5 b. [Kaliyev S. Do we know the names of plants in our language? // Mother tongue, 2010, №14. - 5 p.] (in Kazakh)

Kurman K. (2016) Sharyn shatqaly // Ana tili. 2016, №45. – 12 bet. [Kurman K. Charyn gorge // Mother tongue. 2016, №45. - 12 pages.] (in Kazakh)

Kydyrbekuly B. (1991) Tugel sozdin tubi bir // Socialistik Qazaqstan. 1991, 11 sәuir. – 3 b. [Kydyrbekuly B. Every word has the same root // Socialist Kazakhstan. 1991, April 11. - 3 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 5 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 5 vols. Revised and reprinted. Almaty: LLP RPBK: Daur, 2017. - 840 p.] (in Kazakh)

Bekturov Sh. (1984) Madeni dakyldarga bajlanysty kasibi sozder // Bilim zhane enbek, 1984, №12. – 13 b. [Bekturov Sh. Professional words related to cultural crops // Education and labor, 1984, №12. - 13 p.] (in Kazakh)

Begmanov K. (2010) Jetnografpen angime. Almaty: Dastur. – 2010. – 500 b. [Begmanov K. Conversation with ethnographer. Almaty: Tradition. - 2010. - 500 p.] (in Kazakh)

Alimbaj N., Katran D. (2017) Sary zhauyk // Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 5 tom. – Almaty: ZhShS RPBK: Dәuir. – 2017. – 840 b. [Alimbay N., Katran D. Yellow hatred // The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 5 vols. - Almaty: LLP RPBK: Daur. - 2017. - 840 p.] (in Kazakh)

Islamzhanuly K. (2007) Qazaqtyn otbasy fol'klory. Monografija. –Almaty: Arys. – 2007. – 332 b. [Islamzhanuly K. Kazakh family folklore. Monograph. –Almaty: Arys. - 2007. - 332 p.] (in Kazakh)

Kydyralin U. (2005) Batys Qazaqstan qazaqtarynyn guryptaryndagy erekshelikter // Almaty: Arys. – 2005. – 150-174-bb. [Kydyralin U. Features of the customs of the Kazakhs of West Kazakhstan // Traditions and customs of the people of Kazakhstan. Volume 1 Unity and specificity / Comp. C. Azhigali. Almaty: Arys. - 2005. - pp. 150-174.] (in Kazakh)

Azhigali S., Orazbek E. (2005) Qazaqstannyn dinge sengishtigi // Qazaqstan halkynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom. Birtutastygy zhane ereksheligi / Kurast. S. Azhigali. – Almaty: Arys. – 2005. – 37-70-bb. [Azhigali S., Orazbek E. Religiosity of Kazakhstan // Traditions and customs of the people of Kazakhstan. Volume 1 Unity and specificity / Comp. C. Azhigali. - Almaty: Arys. - 2005. - pp. 37-70] (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 1 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b.[The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 1 vol. Edited and reprinted. Almaty: LLP RPBK Daur. - 2017. (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 2 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b.[The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 2 vols. Edited and reprinted. Almaty: LLP RPBK Daur. –2017. (in Kazakh)

Sarsenbekova G. (2010) Madeniettanu: madeniet aksiologijasy. Oku kuraly. – Almaty: Qazaq universiteti. – 2010. [Sarsenbekova G. Cultural Studies: Axiology of Culture. Textbook. - Almaty: Kazakh University. - 2010.] (in Kazakh)